

Azerbaijani Journal of Economics and Social Studies

Azərbaycanın İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnahı

Sayı/Number 3, 2015

www.azjess.com

TORPAQ EHTİYATLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN ƏSASIDI

Akif Həmzə oğlu Vəliyev,
Kənd təsərrüfatı üzrə fəlsəfə doktoru
Az.ETKTİ və Tİ

Xülasə

Məqalədə kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlardan istifadə səviyyəsinə təsir edən amillər tədqiq olunmuşdur. Eyni zamanda ərzaq təhlükəsizliyinin əsası kimi torpaqdan istifadənin səmərəliliyinin təhlili aparılmışdır və bu barədə müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: torpaq, ərzaq təhlükəsizliyi, kənd təsərrüfatı, davamlı inkişaf, əkin sahəsi.

Əhalinin ərzaqla təmin olunmasında kənd təsərrüfatı istehsalının dinamik inkişafı mühüm rol oynayır, bunun üçün isə əsas istehsal vasitələri hesab olunan torpaq, əmək, material və maddi-texniki resursların daima səmərəli istifadəsi təmin olunmalı, iqlim və ekoloji amillərin təsiri düzgün nəzərə alınmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından torpaq ehtiyatları, əhalinin ərzaqla təminat səviyyəsi məsələləri həmişə aktual olmuş və kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasında başlıca rol oynamışdır. Ərzaq təhlükəsizliyinin ölkə daxili deyil, global bir problemə çevrildiyi hazırkı şəraitdə bu aktualıq daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Torpaq ehtiyatlarının əsas istehsal vasitəsi olmasını və yuxarıda qeyd edilən amillərin onunla sıx bağlılığını nəzərə alaraq aşağıdakı vacib məsələlərə diqqət yetirməyi məqsədə müvafiq hesab edirik:

- torpaq ehtiyatlarının mövcud vəziyyəti necədir?
- hazırkı iqtisadi şəraitdə, dəyişkən ekoloji və iqlim amillərinin təsiri nəticəsində torpaq ehtiyatlarının dəyişmə istiqamətləri necə ola bilər?

Azərbaycan dünyanın az torpaqlı ölkələri sırasındadır. Ona görə də torpaqların hər bir qarışının səmərəli istifadəsi və onun mühafizəsi ölkənin mövcud və gələcək təhlükəsizliyi üçün olduqca gərəklidir. Adambaşına düşən istər ümumi torpaq fondunun, istərsə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların, istərsə də əkin torpaqlarının ilbə-il

azalması məsələnin nə qədər ciddi olduğundan xəbər verir. Belə ki, respublikada adambaşına düşən ümumi torpaq fondu 1960-cı ildə 2,26 ha-dan 2006-cı ildə 1,02 ha-ya qədər, həmin illərdə adambaşına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 1,09 ha-dan 0,53 ha-ya qədər, əkin torpaqları isə 0,38 ha-dan 0,19 ha-ya qədər azalmışdır. Adambaşına düşən ümumi torpaq fondunun azalması birbaşa əhalinin artımı ilə əlaqədar olsa da, kənd təsərrüfatına yararlı və əkin torpaqlarının azalması səbəbini təkcə bu amillə bağlamaq düzgün olmazdı. Bu azalmada torpaqların mühafizəsi, meliorativ vəziyyəti, təbii proseslərə məruz qalması, çirklənməsi və nəhayət istifadəsində yol verilən nöqsanlar da mühüm rol oynayır (3).

Kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ümumilikdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafına nail olmaq üçün aşağıdakı iki istiqamətdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların struktur dəyişikliyinə diqqət yetirilməlidir:

- torpaqların səmərəli istifadəsinin və mühafizəsinin təmin edilməsi, meliorativ və eroziyaya qarşı tədbirlərin həyata keçirilməsi, mineral və üzvü gübrələrin tətbiqi, bitkilərin mühafizəsi, çirklənmənin qarşısının alınması, müasir texnologiyaların tətbiqi və s;
- yeni torpaq sahələrinin istifadəyə (dövriyyəyə) cəlb edilməsi.

Qeyd edilən istiqamətlər üzrə respublikanın kənd təsərrüfatında keçən əsrin 70-80-ci illərində mühüm tədbirlər həyata keçirilsə də ümumilikdə Sovetlər İttifaqının apardığı yarıtmaz aqrar siyasət nəticəsində bu tədbirlərin gözlənilən effekti olmadı. 90-cı illərdə məlum səbəblərdən iqtisadi sistemdə baş verən dəyişikliklər isə digər sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatında da ciddi problemlər qarşıya çıxardı. Hazırda respublikanın kənd təsərrüfatının inkişafında müsbət irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Bununla belə, yuxarıda qeyd edilən məqsədə çatmaq üçün götürülən istiqamətlər üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların müxtəlif illər üzrə istifadə vəziyyətinə diqqət yetirmək vacibdir (cədvəl 1-ə bax).

Təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi ilbə-il artaraq 2006-cı ildə 4528,3 min hektara bərabər olmuşdur. Bu artım 1970-ci ilə nisbətən 275,3 min hektar, 1990-cı ilə nisbətən 45,4 min hektar təşkil edir. Təhlil aparılan illər üzrə ümumi əkin sahəsində, o cümlədən bəzi kənd təsərrüfatı bitkilərinin: taxılın, kartofun, bostan və tərəvəzin əkin sahələrində artım müşahidə olunmuşdur. Bununla belə, əsas strateji məhul hesab olunan pambıq və tütün bitkilərinin əkin sahələri xeyli azalmışdır. Belə ki, 1970-ci ildə 193 min, 1990-cı ildə isə 264 min hektara qədər sahədə pambıq əkildiyi halda, 2000-ci ildə cəmi 93,2 min hektar, 2006-cı ildə isə 112,4 min hektar sahədə pambıq əkilmişdir. Analoji hal tütünçülükdə də müşahidə olunmuşdur.

Belə bir acınacaqlı vəziyyət çoxillik əkmələr üçün də səciyyəvidir. Kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən sayılan üzüm, meyvə və çay bitkilərinin əkin sahələri də ilbə-il xeyli azalmışdır. Hətta, qarşısı alınmazsa üzüm və çay bitkiləri bir kənd təsərrüfatı sahəsi kimi tamam məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qala bilər.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə edilən torpaq ehtiyatlarının dinamikası, min hektarla

Kənd təsərrüfatı sahələri	İllər						2006-cı ilə görə artıb-azalma	
	1970	1980	1990	1995	2000	2006	1970-ci ilə nisbətən	1990-cı ilə nisbətən
Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların cəmi:	4253,0	4282,0	4382,9	4489,1	4469,3	4528,3	+275,3	+145,4
O cümlədən:								
<u>Əkin sahəsi</u>	1339,0	1360,9	1589,0	1628,4	1609,4	1640,9	+301,9	+51,9
Ondan –								
<u>Taxıl</u>	621,5	490,6	583,4	609,4	523,0	802,3	+180,8	+218,9
<u>Pambıq</u>	192,9	249,6	263,9	210,4	93,2	112,4	-80,5	-151,5
<u>Tütün</u>	13,9	17,2	14,8	8,0	8,0	2,8	-11,1	-12,0
<u>Kartof</u>	15,3	19,7	23,8	16,0	52,5	70,7	+55,4	+46,9
<u>Tərəvəz və bostan</u>	41,3	48,8	49,4	32,6	83,6	108,9	+67,6	+59,5
<u>Digər əkinlər</u>	454,1	535,0	653,7	752,0	849,1	538,3	+84,2	-115,4
<u>Çoxillik əkmələr, cəmi</u>	284,2	424,8	347,4	309,0	237,0	155,5	-128,7	-191,9
Ondan –								
<u>Üzümlük</u>	121,6	268,0	181,4	110,3	20,5	62,8	-58,8	-118,6
<u>Meyvə</u>	149,2	141,3	136,0	121,0	82,5	63,4	-85,8	-72,6
<u>Çay</u>	7,9	10,3	13,3	13,2	5,5	7,5	-0,4	-5,8
<u>Sair çoxillik</u>	5,5	5,2	16,7	64,5	128,5	21,8	+16,3	+5,1
<u>Örüş-otlaq</u>	2207,5	2214,3	2293,6	2311,7	2451,0	2576,5	+369,0	+282,9
<u>Digər kənd təsərrüfatı torpaqları</u>	422,3	282,0	152,9	239,5	235,5	155,4	-266,9	+2,5

Qeyd: Cədvəldə üzüm və çay bitkilərinin əkin sahəsi torpaq balansı üzrə verilmişdir, faktiki əkin sahəsi üzümdə 9,6 ha, çayda 2,9 ha-ya bərabərdir.

Təbii ki, əkin sahəsinin azalması həmin bitkilər üzrə məhsul istehsalına da ciddi təsir göstərmişdir. Məsələn, 1980-cı ildə 753,5 min ton, 90-cı ildə isə 542,9 min ton pambıq, həmin illərdə müvafiq olaraq 57,-52,9 min ton tütün, 1481,3-1196,4 min ton üzüm, 21,8-30,7 min ton yaşıl çay yarpağı istehsal olunduğu halda, 2000-2005-ci illərdə istehsal müvafiq olaraq pambıq üzrə 91,5-196,6 min tona, tütündə 17,3-7,1 min tona, üzümdə 76,9-79,7 min tona, yaşıl çay yarpağında 1,1-0,7 min tona bərabər olmuşdur.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatının qeyd edilən sahələrinin inkişafına xeyli miqdarda maliyyə vəsaiti gərəkdir. Lakin, onu da yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, həmin sahələr kənd təsərrüfatının ən gəlirli və əməkətutumlu sahələridir. Əminik ki, onların inkişaf etdirilməsi aqrar sahədə işsizliyin qarşısını almaqla yanaşı, həm də küllü miqdarda gəlir əldə etməyə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycanın torpaq ehtiyatları, xüsusilə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqları, keyfiyyət baxımından olduqca müxtəlifdir. Bu müxtəliflik ölkənin məxsus olduğu yerli

təbii şəraitin: geoloji və geomorfoloji quruluşun, iqlim amillərinin, bitki və heyvanat aləminin, torpaq örtüyünün və s. xüsusiyyətlərini özündə tam əks etdirir. Q.Ş.Məmmədovun apardığı tədqiqatlara görə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 38%-dən çoxu, əkin torpaqlarının isə 46%-i I və II keyfiyyət qruplarına (yüksək və yaxşı keyfiyyətli) aiddir. III qrupa aid orta keyfiyyətli torpaqlar isə müvafiq olaraq 44,2 və 48,9% təşkil edir (1).

Yəqin ki, bu göstəricilər keyfiyyət qrupları üzrə torpaqların əsas tip və yarım tiplərinə görə keyfiyyətlərini əks etdirir. Ona görə də, istər kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların, istərsə əkin torpaqlarının əksəriyyəti yüksək, yaxşı və orta keyfiyyət qruplarına aid olmuşdur. Hesab edirik ki, həmin torpaqlar keyfiyyətcə növmüxtəliflikləri səviyyəsində qiymətləndirilsə idi, onların keyfiyyəti aşağı olmaqla, IV keyfiyyət qrupuna aid olmuş olardı.

Məntiqlə yanaşsaq kənd təsərrüfatına yararlı, eləcə də əkin torpaqlarının əksəriyyətinin keyfiyyətli olması yüksək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməyə imkan verməlidir və bununla da, ökənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində heç bir problem olmamalıdır. Lakin, qeyd edilən torpaqların mövcud istifadə vəziyyəti, həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal səviyyəsi, torpaqların keyfiyyətcə qiymətləndirilməsində və onların səmərəli istifadəsində hələ də problemlərin olduğunu göstərir.

Nəzərə alaq ki, ölkəmizdə ümumi ərazinin yalnız 52,4%-i kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan, vur-tut 19,0%-i isə əkin torpaqlarından ibarətdir. Onu da yaddan çıxarmayaq ki, kənd təsərrüfatı istehsalı dövrində olan qiymətli torpaqlar eroziya, şorlaşma və şorakətləşmə, bataqlaşma proseslərinə, həmçinin çirklənməyə və korlanmaya məruz qalır. Bir tərəfdən də antropogen (insanın təsərrüfat fəaliyyəti) təsirlər həmin torpaqların münbitliyinin və məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur. Hazırda bu torpaqların əksəriyyəti xüsusi mülkiyyətə verilmişdir və mülkiyyətçilərin belə mürəkkəb və köklü problemləri aradan qaldırmaları imkanları xaricindədir.

Göründüyü kimi, respublikanın kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq ehtiyatları bir sıra təbii və texnoloji amillərin təsiri nəticəsində deqradasiyaya (dəyişikliyə) uğrayaraq əkin dövründən çıxmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Bu təhlükəni bir tərəfdən torpaqda baş verən mənfi proseslərin qarşısını almaqla, digər tərəfdən əkin dövründə yeni torpaq sahəsi cəlb etməklə aradan qaldırmaq mümkündür. Təəssüflər olsun ki, aidiyyəti strukturlar tərəfindən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların məruz qaldığı bu cür neqativ halların qarşısının alınması istiqamətində gərəkli olan tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilmir.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı dövründə əlavə torpaq sahəsinin cəlb edilməsi də problemlidir. Çünki, bu ya kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların otlaq-örüş sahələri, ya da digər kateqoriyaya aid olan torpaqlar hesabına olmalıdır. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, otlaq-örüş sahələrindən əkin dövründə torpaq sahəsi cəlb edildiyi halda həm kənd təsərrüfatında heyvandarlığın inkişafı problemi qarşısında qala bilər, həm də ekoloji mühitə ciddi ziyan dəyə bilər.

Digər kateqoriyaya aid olan torpaqlardan əkin dövründə torpaq sahəsi cəlb etmək indiki şəraitdə çox da asan məsələ deyil və buna küllü miqdarda maliyyə vəsaiti sərfi tələb olunur. Ona görə də ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün

yararlı olan mövcud torpaq ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi daha önəmlidir. Əks təqdirdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi problemlərinin həlli təhlükə qarşısında qala bilər.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların səmərəli istifadəsində problemlər hələ çoxdur. Belə ki, hesablamalara görə hər il əkin torpaqlarının 25-30%-i istifadəsiz qalır, 35-40%-də məhsuldarlıq torpağın məhsulvermə imkanlarından xeyli aşağıdır. Bunların əsas səbəbləri sırasına yerlərdə əkin suyunun çatışmamazlığını, lazımı aqrotexniki tədbirlərin vaxtında həyata keçirilməməsini, maddi-texniki resurslara təminatın aşağı səviyyədə olmasını, bazar iqtisadiyyatı qanunlarının tələblərinə düzgün əməl edilməməsini və s. aid etmək olar.

Hazırda günəş sisteminin aktivliyinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, yer kürəsində təbii iqlim dəyişikliyi müşahidə olunmaqdadır ki, bu da istər-istməz canlı aləmə, eləcə də torpaq örtüyünə mühüm təsir göstərir. Son illər iqlim amillərinin dəyişməsinin dünyada intensiv əkinçiliklə məşğul olan ərazilərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının iqtisadi göstəricilərinə təsiri də az deyildir. Əvvəllər bu amillər əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından, nə təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdırılmasında, nə də kənd təsərrüfatı istehsalı ilə bağlı olan digər vacib problemlərin həllində nəzərə alınmırdı. Hazırda aqrar sahədə yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin və yeni təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdığı bir ərəfədə ətraf mühitdə baş verən bu dəyişikliklər mütləq nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edən və əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin edən inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə intensiv texnologiyanın istehsalata tətbiqi insan sağlamlığına, eləcə də ətraf mühitə təhlükə yaratmaqdadır. Bu səbəbdən həmin ölkələr mineral gübrələr və müxtəlif pestisidlər istifadə etməkdən alternativ əkinçilik sisteminin yaradılmasına başlamışlar. Lakin, məhsuldarlıq aşağı olduğu üçün bu sistem geniş inkişaf tapa bilməmişdir.

Son illər Şimali Amerika və Şimali Avropa ölkələrində herbisidlərdən tamam istifadə etməmək şərti ilə pestisid və mineral gübrələrin tətbiqi normasını iki dəfəyə qədər azaltmaqla əkinçilikdə texnologiya hazırlanıb istifadə olunur. Müəyyən edilmişdir ki, bu texnologiyanın tətbiqi ilə pestisidlərin torpağın mikroorqanizmlərinə neqativ təsiri aradan qalxır, insan sağlamlığına, ətraf mühitə, eləcə də istehsal olunan məhsula mənfi təsiri xeyli azalır (2). Bu səbəbdən əkinçilik sistemində qeyd edilən texnologiyanın tətbiqi artıq bir çox ölkələrdə geniş vüsət alıb. Təbii ki, ölkəmizdə də getdikcə bu sistemin tətbiqi istiqamətində mühüm addımlar atılmalıdır.

R.Zalın hesablamalarına görə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin etmək üçün adambaşına 0,50 ha əkin sahəsi olmalıdır (4). Dünyada adambaşına düşən əkin sahəsi 0,25 ha-ya (bu rəqəm bir çox ölkələrdə normadan aşağıdır), Azərbaycanda isə 0,19 ha-ya bərabərdir. Deməli, əkin torpaqları az olan bir çox ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əhalinin ərzaq təhlükəsizliyini həm indi, həm də gələcəkdə təyin etmək üçün yollar axtarılmalı, dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq problemin həlli istiqamətində lazımı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Məmmədov Q.Ş. – Azərbaycanın torpaq ehtiyatları. Bakı, «Elm», 2002, 131 s.
2. Носов С., Моисеев Ю., Родина Н.-Земельные ресурсы как фактор продовольственной безопасности России. «Международный сельскохозяйственный журнал», №4, 1997, с.5-11.
3. Vəliyev A.H. – Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan səmərəli istifadə məsələləri. Az.ETKTİ və Tİ-nun elmi əsərləri. №3, Bakı, 2005, s.344-352.
4. Zal R. – Land degradation and its impact on food And other resources (Food and Natural Resources) ed. Pimpen tel. D.- SanDiego, 1991.

Effective utilization a ground resource - basis of food safety

Akif Veliyev
Summary

In the article the factors influencing a level of use of ground suitable for agriculture of manufacture are proved. Also analysis efficiency of use of ground resources, as a basis of food safety of the country and recommendations for improvements put forward in this article.

Key words: land, food security, agriculture, sustainable development, sown area.

Эффективное использование земельных ресурсов-основа продовольственной безопасности

Акиф Велиев
Резюме

В статье обоснованы факторы, влияющие на уровень использования земли пригодных для сельского хозяйственного производства. А также анализирована эффективность использования земельных ресурсов, как основа продовольственной безопасности страны и были выдвинуты предложения.

Ключевые слова: земля, продовольственной безопасности, сельского хозяйства, устойчивое развитие, посевная площадь.